

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БАТРАЦТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х РОКІВ

Водотика Сергій

(Херсонський державний університет)

У статті на основі узагальнення статистичних матеріалів подано соціально-політичну характеристику батрацтва Радянської України 1920-х років як соціальної верстви селянства, проаналізовано його роль в реалізації більшовицького комуністичного експерименту на селі.

Метою статті є аналіз політичних і соціально-економічних причин появи, особливостей існування та досвіду регулювання становища батрацтва в Радянській Україні 1920-х років.

Факт існування батрацтва як соціальної верстви селянства у 1920-і роки був зумовлений соціально-економічною ситуацією на селі. У 1922 р. в Україні 56,5 % селянських господарств склали незаможні – і це було джерелом поповнення батрацтва. Протягом 1920–1927 рр., згідно з офіційною статистикою, чисельність батраків зросла зі 147 до 407 тис. або у 2,77 рази. Але під тиском влади воно втрачало соціальні риси капіталістичних сільськогосподарських робітників і набувало рис маргінального, люмпенсько-побутового феномену. Батрацтво як соціальний феномен зникло лише внаслідок масової колективізації, успішно передавши колгоспникам чимало рис своєї люмпенської психології.

Ключові слова: батрацтво, нова економічна політика, наймана праця, соціальна диференціація, колективізація.

Social and Political Characteristics of the Cottars in Soviet Ukraine in 1920th

Vodotyka Sergiy

(Kherson State University)

In the article, on the basis of a generalization of statistical materials, a socio-political description of the cottars in Soviet Ukraine of the 1920s as a social stratum of the peasantry is presented, its role in the implementation of the Bolshevik communist experiment in the countryside was analyzed.

The purpose of the article is the analysis of the political and socio-economic reasons of appearance of cottars and experience of regulating the state of cottars in Soviet Ukraine in the 1920s.

The fact of the existence of labour as a social stratum of the peasantry in the 1920s was due to the socio-economic situation in the countryside. In 1922 56.5 % of the peasant households were poor – and were the source for the cottars. During the 1920th according to the official statistics, the number of cottars grew – from 147 to 407 thousand (2,77 times). But because of authority's press cottars had lost the social features of capitalist agricultural workers and acquired the features of a marginal, lumpen-everyday phenomenon. Cottars as a social phenomenon disappeared only as a result of mass collectivization, successfully transferring to kolkhoz workers a lot of features of its lumpen psychology.

Keywords: cottars, new economic policy, wage labour, social differentiation, collectivization.

Социально-политическая характеристика батрачества советской Украины 1920-х годов

Водотика Сергей

(Херсонский государственный университет)

В статье на основе обобщения статистических материалов представлена социально-политическая характеристика батрачества Советской Украины 1920-х годов как социального слоя крестьянства, проанализированы его роль в реализации большевистского коммунистического эксперимента на селе.

Целью статьи является анализ политических и социально-экономических причин появления, особенностей существования и опыта регулирования положения батрачества в Советской Украине 1920-х годов.

Факт существования батрачества как социального слоя крестьянства в 1920-е годы был обусловлен социально-экономической ситуацией на селе. В 1922 г. в Украине 56,5 % крестьянских хозяйств составляли малоимущие – и это было источником пополнения батрачества в течение 1920–1927 гг. Согласно официальной статистике, численность батраков выросла с 147 до 407 тыс. или в 2,77 раза. Но под давлением властей оно теряло социальные черты капиталистических сельскохозяйственных рабочих и приобретало черты маргинального, люмпенским-бытового феномена. Батрачество как социальный феномен исчезло только в результате массовой коллективизации, успешно передав колхозникам многие черты своей люмпенской психологии.

Ключевые слова: батрачество, новая экономическая политика, наемный труд, социальная дифференциация, коллективизация.

В останнє 25-річчя Україна зіткнулася з безліччю проблем – політичних, економічних, соціальних, військових тощо. Чимало з них укорінюються у специфіку модернізації села і сільського господарства. Олігархічна модель суспільства посилює об'єктивні проблеми українського села, передусім відносно й абсолютне перенаселення і пов'язані з цим небезпечні для майбутнього проблеми люмпенізації частини населення, зростання злочинності, популізму, зубожіння значної частини селянства, депопуляції населення.

З'явився і об'єктивно зростає маргінілізований прошарок селянства, який в літературі щодо історії доіндустріальних часів традиційно іменують батрацтвом. З селянством його пов'язували місце проживання, культура, певною мірою ментальність тощо, але ця «включеність» була послаблена через соціально-економічні чинники (брак засобів виробництва, передусім), нездатність пристосуватися до нових реалій, небажання працювати тощо. Батраки опинилися в перехідному стані – і у старому, і в новому їм важко було знайти свою нішу. Саме тому вони склали соціальну опору соціальних експериментаторів, у нашому випадку – більшовиків.

Очевидно, що однозначних шляхів вирішення цих проблем не існує, в чому переконує як світовий, так і вітчизняний досвід. Скажімо, соціально орієнтовані суспільства їх долають за рахунок державних субсидій, частина країн, у тому числі й сучасна Україна, «довірила» цю справу «дикому» капіталізму. Важко запропонувати оптимальний варіант вирішення проблеми сучасного сільського «батрацтва», але власний історичний досвід часів непу, який багато в чому співпадає із сучасністю, може допомогти в його пошуку.

Отже, метою статті є аналіз політичних і соціально-економічних причин виникнення, особливостей існування та досвіду регулювання становища батрацтва в Радянській Україні 1920-х років.

Проблема соціально-економічного становища українського селянства у 1920-і роки є традиційною для національної історіографії в останні 50 років. Існують і спеціальні історіографічні огляди¹, що позбавляє нас необхідності докладно зупинятися на історіографічному доробку. У цьому випадку зазначимо значення для

¹ Лазуренко В. М. Особливості розвитку селянських господарств України доби непу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ століття / В. М. Лазуренко, Ю. М. Лазуренко // Історична пам'ять. – 2013. – № 29. – С. 81–88; Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект: дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 / В. М. Лазуренко. – ДНУ «Державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 542 с.

розуміння соціально-економічних процесів на селі узагальнюючої колективної монографії «Очерки социально-экономической структуры УССР. 1917–1937» за редакцією професора С. В. Кульчицького. В ній не лише підбито підсумки наробку в цій царині, але й зроблено спробу реалізувати новітні на той час підходи й намітити шляхи подальших досліджень². Варто наголосити на вагомому внеску у вивчення соціально-економічних підвалин функціонування найманої праці на селі у 1920-і роки С. Р. Ляха³. Кілька публікацій з цієї проблеми належать авторові статті⁴. Принагідно зауважимо, що С. Р. Лях і С. Г. Водотика є учнями видатного українського вченого С. В. Кульчицького, 80-річчя від дня народження та 60-річчя творчої праці якого відзначається цього року. Саме Станіслав Владиславович зацікавив обох дослідників цією проблематикою непу, причому в новому досягненні його ключових політичних і економічних питань цього часу важлива роль належить його фундаментальній праці «Червоний виклик»⁵.

Отже, з переходом до нової економічної політики відродилось, хоча й в обмежених масштабах, товарне виробництво на селі. Відповідно, це супроводжувалось посиленням соціальної диференціації, що чітко розуміли лідери більшовизму. Адже зрівняльний поділ землі та відміна приватної власності на землю фактично не вивела її з товарного обігу. Сільгоспугіддя перерозподілялись шляхом оренди на користь заможних верств селянства. До того ж сам факт володіння землею не убезпечував від злиднів чи, скажімо так, не робив селянина заможним. Для хазяйнування на землі потрібні були засоби виробництва – робоча і продуктивна худоба, реманент, вмілі робочі руки, вміння враховувати ринкову кон'юнктуру тощо. Чимало селянських господарств не мала цих складових для ведення самодостатнього виробництва. Не слід забувати про аграрне перенаселення, нестачу в низці регіонів достатньої кількості землі для селянського землекористування, земельну невпорядкованість і віддаленість сільгоспугідь від домівки, загальне зубожіння села на початок 1920-х років, що в першу чергу відбилась на незаможних верствах. Варто враховувати, що на початок 1920-х рр. значною мірою збереглися основи – економічні, соціальні, психологічні – дожовтневої соціальної структури селянства.

Відомо, що напередодні захоплення більшовиками влади в Україні серед селянства нараховувалось 17,5 % заможних, 33,3 % середняцьких і приблизно 49,2 % бідняцьких господарств, а чисельність сільгоспробітників сягала 1,2 млн осіб. Найбільш глибоко соціальна диференціація спостерігалась на Лівобережжі та Півдні, де капіталістичні (ринкові) відносини отримали найбільший розвиток. Зокрема у Південному (Степовому) регіоні налічувалось 20 % заможних госпо-

² Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 / Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. Думка, 1987. – 238 с.

³ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / С. Р. Лях. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.; Його ж. Сельскохозяйственные рабочие Украинской ССР в 20-е годы: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.01 / КНУ им. Т. Шевченка / С. Р. Лях. – К., 1991. – 30 с.

⁴ Водотыка С. Г. Социальная структура батрачества Украинской ССР в доколхозной деревне / С. Г. Водотыка // Вопросы истории СССР: Респуб. межвед. науч. сб. – Вып. 28. – Харьков, 1983. – С. 48–55; Його ж. Участие батрачества в колхозном строительстве в Украине в 20-е годы // Вопросы истории СССР: Респуб. межвед. науч. сб. – Вып. 31. – Харьков, 1986. – С. 41–48.

⁵ Кульчицкий С. Червоний виклик. Історія комунізму від його народження до загибелі / С. Кульчицкий. – Кн. 2. – К.: Темпора, 2013. – 628 с.

дарств і до 34,3 % напівпролетарських і пролетарських⁶. Відразу зазначимо, що чисельні показники треба сприймати з певною пересторогою, оскільки вони значною мірою відображають не абсолютні розміри соціальних феноменів, а їхні порівняльні масштаби і тенденції поступу. Проте, це притаманно практично усій соціальній статистиці. До того ж слід враховувати особливості статистики 1920-х років – багато в чому архаїчною і суто формальною, якій доводилося мати справи зі складними явищами непу. Скажімо, бідняк мав орендувати у заможного сусіда биків для оранки. Природно, що з биками орав землю і їх господар, і формально виходило, що заможний є наймитом, а бідняк – наймачем. Що вже казати про вишукані засоби соціальної мімікрії дрібнокапіталістичних господарств («куркулів» у звичній термінології) – відправка одного з синів на завод, що перетворювало його на робітника тощо. Принагідно згадуються родинні перекази про мого прадіда з Харківщини Василя Лупіку, порівняно освіченого колишнього військового дрібного чиновника. Він читав газети, а тому напередодні розкуркулення у 1928 р. перестав орендувати землю і наймати батраків, ліквідував господарство, дітей «оприділив» по родичам, а сам з конякою подався на будівництво Харківського тракторного заводу, став робітником і тим самим уникнув репресій. Очевидно, таких було чимало.

Але повернемося до динаміки пролетарських верств селянства. За 1917–1920 рр. через руйнацію економіки, натуралізацію селянського господарства і проведення більшовицьких аграрних перетворень міра соціальної диференціації селянства зменшилась, але не зникла. Так, за 1917–1920 рр. чисельність сільськогосподарських робітників зменшилась вшестеро – з 1,2 млн до 200 тис., причому їхня чисельність скоротилась найбільше порівняно з галузевими групами робітників. Очевидно, це пояснюється катастрофічним зменшенням чисельності великих сільських господарств. Водночас чисельність зайнятих у кустарній і ремісничій промисловості скоротилася лише вдвічі, що відображає об'єктивну економічну потребу в існуванні млинів, крупорушок, бондарних майстерень тощо.

За 1917–1922 рр., тобто за час активного проведення більшовицької аграрної революції, в соціальному складі селянства відбулись чималі кількісні зміни, але природна для селянства соціальна диференціація нікуди не поділася. Скажімо, питома вага пролетарських і напівпролетарських господарств скоротилася з 34,3 % до 20,9 % (або на 2/5), а бідняцьких господарств зросла – з 23,2 % у 1917 р. до 35,6 % у 1922 р.⁷. Останній, ніби дивний факт, виглядає цілком природним – штучно-силове наділення більшовиками частини колишніх наймитів землею і якимось реманентом не перетворило їх у справжніх селян. А це зайвий раз підкреслює утопічність створення заможного суспільства шляхом ліквідації багатих і зрівняльного поділу засобів виробництва. Наслідки були невтішними як власне для бідноти, так і для суспільства загалом.

Наголосимо, що у 1922 р. в Україні 56,5 % селянських господарств склали незаможні – пролетарські, напівпролетарські, бідняцькі. Ці господарства не були самодостатніми і для виживання мусили або здавати землю в оренду заможним, або продавати свою робочу силу. Саме існування такої категорії господарств скла-

⁶ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937. – С. 46.

⁷ Там само. – С. 48–49.

дало джерело формування батрацтва. Всі наміри радянської держави «підняти з колін» бідняків були марними або, принаймні, малоефективними як із соціального, так і з економічного боку. Закономірності соціально-економічного поступу жодна політична система не може скасувати, і навіть для її корегування потрібні величезні зусилля та кошти, причому ефективність цих заходів буде ілюзорна або штучна і завжди тимчасова.

Для прикладу візьмемо кооперацію, яка за В. І. Леніним могла забезпечити будівництво соціалізму. За 1921–1927 рр. кооперація охопила 48,9 % пролетарських господарств, 51,7 % напівпролетарських, 66,8 % середняцьких і 75,6 % куркульських, причому навіть курс на «соціалістичну перебудову сільського господарства», проголошений XV з'їздом ВКП(б), не змінив цієї тенденції⁸. Справ в тому, що для участі в кооперації та використання її переваг необхідно було вести більш-менш значне господарство, чого не було у бідноти. Скажімо, навесні 1929 р. посів до 4 дес. (що ледве міг прогодувати родину) мало 21,3 % господарств, а 2,5 % селянських господарств засівали лише город. Мінімально необхідну кількість робочої худоби мало лише 23,4 % господарств, а 38 % не мали сільськогосподарського реманенту тощо⁹.

Отже, напередодні масової колективізації, згідно з найбільш коректним статистичним підрахунком, в Україні налічувалось 3,3 % пролетарських, 15,7 % напівпролетарських і 18,5 % нижчесередніх (бідняцьких) господарств, тобто разом 37,5 % серед тих селянських господарств, які займались лише сільським господарством¹⁰.

Основним реципієнтом найманої праці були заможні господарства. Попри всі намагання радянської влади їх знищити дрібнокапіталістичні господарства не зникали, їх чисельність навіть зростала протягом 1923–1927 рр., тобто в період справжнього непу. Не вдаючись у недоречні в цьому випадку дискусії щодо періодизації непу погоджуємося з тим, що у 1921–1923 рр. відбувалося запровадження, а у 1928–1929 рр. – згортання непу. Скажімо, у 1927 р. серед зайнятих лише сільським господарством вище середні і заможні господарства склали 25,03 %. Серед тих селянських господарств, для яких землеробство було основою існування та основним джерелом грошових надходжень, налічувалось 10,8 %¹¹.

Зрозуміло, що в українському селі часів непу наймання–продаж робочої сили отримали доволі широке розповсюдження в усіх верствах. Для того, щоб не переобтяжувати текст статистикою, наведемо лише кілька характерних цифр. Так, у 1928 р. 2,0 % селянських господарств наймали строкових робітників (найм на певний термін через адміністративний тиск усіяко приховувалось), 36,5 % господарств використовували поденний та відрядний найм робочої сили, 33,3 % господарств застосовували так звані «озброєнні відробітки» (найм робочої сили разом з худобою і реманентом).

⁸ Социалистическое переустройство сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б). – М.–Л.: Госсоцэкономиздат, 1937. – С. 88.

⁹ Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / С. Г. Водотыка. – Институт истории АН УССР. – К., 1983. – С. 238.

¹⁰ Там само. – С. 244.

¹¹ Сельское хозяйство СССР в цифрах. 1925–1928 гг. Сб. стат. сведений к XVI Всесоюзной партконференции. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – С. 24–27; Російський державний архів економіки. Ф. 1562. Оп. 73. Спр. 88. Арк. 2; Спр. 96. Арк. 78; Спр. 113. Арк. 1; Спр. 119. Арк. 28–45.

У тому ж 1928 р. 9,9 % селянських господарств відпускали строкових робітників, 34,8 % – поденних і відрядних¹². У такі відносини була втягнута значна кількість селянських господарств через економічні (невідповідність між кількістю землі і засобів виробництва), демографічні (брак чи надлишок робочої сили), фінансові (необхідність заробити живі гроші) чинники тощо.

Протягом 1920–1927 рр., згідно з офіційною статистикою, чисельність батраків зросла зі 147 до 407 тис. або у 2,77 разів. Утім за роки безпосередньої підготовки масової колективізації їх чисельність дещо скоротилась – з 407 тис. у 1927 р. до 296 тис. у 1929 р. У ці роки заможні господарства заради уникнення адміністративно-фіскального тиску зуміли замаскувати значну кількість наймитів під виглядом кооперативів, родичів і т. п. Внаслідок чисельність «куркульських» господарств з наймом батраків скоротилась на 38 %. Водночас за 1927–1929 рр. чисельність зафіксованих поденних наймитів зросла з 580 до 633 тис. (на 9,1 %). У загальному обсязі найманої праці в селянських господарствах за 1927–1929 рр. питома вага поденної праці зросла з 57,8 % до 68,4 %¹³. Переважна їх кількість (82–87 %) була зайнята в індивідуальних господарствах, а решту наймали сільські громади в якості пастухів. Це були особи, основою існування яких була наймана праця, тобто строкові робітники за тодішньою термінологією. Очевидно, що це була лише верхівка айсберга найманої праці.

Наголосимо, що не варто всіх найманих сільськогосподарських працівників вважати пролетарями навіть з суто економічного виміру, не говорячи вже про інші соціальні виміри – освіта, свідомість, рівень культури, ментальність тощо. Це була частина селянства з усіма притаманними цій категорії населення рисами. Очевидно, що значна їх частина належала до люмпенізованих прошарків, а значно менша була вихідцями з різних верств селянства.

Найменш заможна (чи точніше найбільш злиденна) верства селянства складала пролетарську групу селянства, основою існування якої була саме наймана праця. Генетично вона формувалась з дорадянського батрацтва (аграрна революція, ще раз підкреслимо, не ліквідувала дорадянські верстви селянства), яке не змогло чи не захотіло вести самостійне господарство. У 1920-і роки процес пролетаризації частини селянства продовжувався, хоч і у значно менших масштабах. Очевидно, що і в радянський час не було жорсткої соціально-економічної визначеності належності до батрацтва. Оціночно щонайменше 10–12 % батраків склали люмпенізовані прошарки, які через низку соціально-психологічних причин не хотіли зайвого клопоту з веденням самостійного господарства. В наймитах опинилась частина селянської молоді через конфлікти з батьками, деякі вихідці з міст, що прийшли на село в голодні роки і не змогли повернутися до міст через втрату кваліфікації, безробіття тощо. Не зупинився в 1920-і роки і процес пролетаризації незаможних господарств.

І все ж соціальною основою батрацтва були пролетарські та напівпролетарські верстви. Саме для них наймана праця стала основним джерелом існування. Відповідно і серед наймитів можна виділити пролетарську, напівпролетарську і селянську верстви. Для останньої наймана праця складала суттєву, але не основ-

¹² Статистика України. 1925–1929. – № 59. – С. 52–79; № 69. – С. 16–32; № 94. – С. 16–17, 20; № 130. – С. 48–49; № 160. – С. 26–27, 30–31.

¹³ Труд в СССР. Справочник. 1926–1930. – М.: Планхозгиз, 1930. – С. 80.

ну, складову бюджету. Отже, щодо пролетарської верстви. За нашими підрахунками за 1924–1929 рр. її питома вага серед батрацтва скоротилася з 61,6 % від усієї кількості наймитів до 17,3 %, тобто у 3,5 рази. За цей же час напівпролетарська верства збільшилась з 10,4 до 47,4 % від загальної кількості або у 4,5 рази. Найменших змін зазнала селянська група. Так, якщо її представники у 1924 р. склали 28 % батрацтва, то у 1929 р. – 35,4 %, тобто їх питома вага в масі батрацтва підвищилась на 1/4. Отже, станом на 1929 р. серед наймитів представники пролетарської групи склали лише 17,3 %, напівпролетарської – 47,4 % і селянської – 35,4 %¹⁴. Інакше кажучи, протягом 1920-х років батрацтво поступово втрачало свої визначальні соціальні риси, перетворюючись значною мірою на побутове явище. Визначальним фактором існування батрацтва ставала нестійкість економічного становища селянських господарств в умовах багатуокладної неспівської, до певної міри ринкової, економіки.

За 1927 і 1929 рр. статистика дозволяє проаналізувати внутрішній склад батрацтва в регіональному вимірі. Скажімо, у 1927 р., найбільш показовому і типовому році для аналізу соціального складу селянства 1920-х років, маємо таку картину: у Степовій Україні батрацтво являло собою найбільш «професійну» групу, що закономірно з огляду на глибину соціальної диференціації. Далі послідовно йшли Лівобережжя, Правобережжя і Полісся.

Так, серед батраків Півдня у 1927 р. пролетарська група складала 36 %, напівпролетарська – 38,2 % і селянська – 25,8 %. На протилежному «фланзі» перебували наймити Полісся, серед яких представники пролетарської групи становили 1/5, напівпролетарської – 1/3, а селянської – майже 1/2. Соціальне обличчя наймитів Лівобережжя було подібне до Степу, а Правобережжя нагадувало загальноукраїнське становище.

Цікавим і показовим для розуміння соціального становища й обличчя батрацтва України 1920-х років є їх сімейний стан і положення в родині. Особи без родини склали 21 % наймитів, а 12 % склали голови родин. Очевидно, що саме для цієї третини батрацтва прибутки від найманої праці склали основу існування. Свого господарства практично всі одинаки і більшість глав родин не мали (під господарством розуміється наявність польової ділянки). Абсолютну масу наймитів склали «члени родин, що заробляли в наймах». Переважну їх більшість слід віднести до незаможних верств селянства, які не мали достатніх доходів з власного господарства¹⁵. Очевидно, що і за цією ознакою наймити 1920-х років були далекі від соціально сформованої групи з чітко визначеними соціальними інтересами. Про авторитет чи вплив батрацтва на селянство, на що робили ставку більшовики, говорити не доводиться.

Про аморфність і соціально-економічну маргінальність батрацтва як соціальної верстви свідчить і його демографічна структура. Так, за 1923–1928 роки питома вага дорослих серед наймитів скоротилась з 64 до 38 % або у 1,7 рази. Відповідно частка підлітків зросла з 36 до 62 %¹⁶. Серед дорослих наймитів частка

¹⁴ Відомості про внутрішньосоціальну структуру батрацтва // Див.: Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР... – С. 257.

¹⁵ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. – С. 129

¹⁶ Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР... – С. 256.

чоловіків дещо зросла (з 71 до 81 %), причому це майже єдина риса певної «кристалізації» батрацтва як соціальної верстви. Проте це не змінювало загальної картини люмпенського, маргінального соціального обличчя батрацтва. У 1928 р., тобто напередодні масової колективізації, демографічні ознаки батрацтва були такими: серед дорослих наймитів молодь у віці 18–23 роки складала 84 %, що є свідченням аграрного перенаселення (примітивна виробнича база більшості селянських господарств була нездатною до розширеного відтворення і не потребувала нових робочих рук), потребою накопичення грошей для заведення власного господарства, бажанням поліпшити батьківське господарство (придбати молотарку, удосконалений плуг, породисту худобу, завести власних робочих биків тощо). Серед наймитів-чоловіків підлітки складала 54 %, а серед жінок – 60 %. Отже, серед наймитів більшість становили молодь і підлітки, з природним переважанням чоловіків для польових робіт. Молоді жінки й дівчата наймалися для хатньої роботи.

Узагальнюючі відомості про соціальне коріння батрацтва містить так званий «гніздовий динамічний перепис» (вибіркове обстеження з використанням грошових показників) 1927 р. і 1929 р. «типово сільських господарств», тобто тих, які не займалися промислами та вели лише сільське господарювання. Візьмемо для аналізу 1927 р., оскільки через передчуття масової колективізації вартість засобів виробництва різко впала у 1929 р.

Отже, у 1927 р. 27 % пролетарських і 2,3 % напівпролетарських господарств не мали засобів виробництва, у т. ч. 93,6 % пролетарських і 75 % напівпролетарських господарств не мали робочої худоби, 97,7 % пролетарських і 97,8 % напівпролетарських господарств не мали сільськогосподарського реманенту і т. п. Також 81,5 % пролетарських і 61,7 % напівпролетарських господарств не мали навіть корів, що не давало можливості нормально харчуватись. Не дивно, що у 1927 р. пролетарські господарства «забезпечували» 34,9 % найманої праці, а напівпролетарські – 43,4 % (перепис обрахував кількість днів праці в наймах протягом року). Заробітну плату наймити з пролетарських і напівпролетарських верств використовували для харчування і ведення мізерного господарства (маючи в середньому 1,4 дес. і 2,4 дес. засіву для господарства), оскільки їм доводилося наймати для обробітку землі робочу худобу та реманент, нерідко з господарем. Здача в оренду надільної землі лише частково дозволяла «звести кінці з кінцями» через малу кількість землі та незначні ціни на оренду¹⁷.

Радянська влада, небезпідставно вбачаючи в наймитах свою опору на селі, намагалась поліпшити їхнє становище кількома шляхами. Скажімо, в соціально-економічній сфері можна вести мову про спробу наділити батрацтво землею, контролювати умови праці та найму, не допускати кабальних умов здачі землі в оренду, ввести пільгове виробниче кредитування, залучення до кооперації тощо. Влада наполегливо домагалась за допомогою профспілок обов'язкового укладення договорів між наймитом і наймачем з чіткими зобов'язаннями працедавця, з кожним роком розширювалось соціальне страхування. Наймити наполегливо втягувались у суспільно-політичне життя – у профспілки, партію і комсомол, просувались у сільради, направлялись на навчання і т. п. Напередодні масової колективізації влада спробувала організувати декілька «антикуркульських» страйків

¹⁷ Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР... – С. 265–271.

наймитів. Проте ці заходи не могли запобігти існуванню найманої праці та докорінно поліпшити умови життя і праці батраків. Тому протягом 1920-х років стратегічною метою більшовицької влади на селі залишалась соціалістична перебудова сільського господарства з опорою на батрацтво і бідноту, тобто на пролетарські та напівпролетарські елементи селянства.

З питань соціалістичного колгоспного будівництва існує чимала радянська література, у т. ч. й історіографічна. Проте із зрозумілих причин вона сьогодні потребує критичного перегляду, а питання колгоспного будівництва заслуговує на додаткове вивчення. Без цього вкрай складно уявити особливості радянського аграрного устрою і радянського суспільства взагалі.

У період 1920–1929 рр. кількість колгоспів в Україні (без урахування машино-тракторних товариств) зросла з 707 до 15 801 або у 23 рази. При цьому кількість селянських господарств у колгоспах зросла з 0,5 % до 10,4 % або у 21,8 рази, а чисельність селян-колективістів збільшилась з 0,1 % до 9,2 %. Буквально бурхливий сплеск у колгоспному будівництві відбувся після проголошення комуністичною партією курсу на колективізацію сільського господарства. Так, якщо за 1923–1927 рр. кількість колективних господарств зросла з 3,4 тис. до 6,3 тис., то за 1927–1929 рр. (станом на 01.10.1929 р., тобто до початку масової колективізації) було створено 9,5 тис. колективних господарств. Про фактичну спробу розпочати масову колективізацію ще навесні 1929 р. свідчить те, що за липень–вересень 1929 р. рівень колективізації зріс по господарствах на 93 %, а за кількістю населення – на 77 %¹⁸.

Найбільша кількість колективних господарств концентрувалась у Степовому регіоні, що мало головною причиною намагання влади за їх допомогою вирішити зернову проблему, що може бути ще одним аргументом на користь версії про спробу розпочати масову колективізацію навесні 1929 р. Проте без застосування адміністративно-репресивних важелів нічого з цієї ідеї не вийшло. Селянство скептично ставилось до комуністичного експерименту, про що чітко засвідчує статистика форм колективних господарств. Найбільшою популярністю користувались товариства сумісного обробітку землі (ТСози), що передбачали фактичне збереження самостійного господарства, а ось комуни перебували на маргінесі колгоспного будівництва. Скажімо, за 1923–1927 рр., коли колективні господарства існували в близьких до ринкових умовах, питома вага ТСозів зросла з 48 % до 77 % від всієї кількості господарств, а комун скоротилася з 7 % до 2,4 %. Саме в ТСозах зосереджувалась основна маса селян-колективістів – навіть у 1929 р. в них було об'єднано 76 % селян-колективістів попри те, що вони склали трохи менше 72 % всієї кількості колгоспів.

У колгоспному русі, передусім у комунах, значний прошарок складали комуністи, комсомольці, робітники. Серед селянства соціальною основою колгоспного руху були незаможники, тобто бідні та нижчесередні верстви. До речі, частина заможного селянства записувалась до колгоспів з метою соціальної мімікрії та використання економічних пільг – менші податки, дешеві кредити, намагання вико-

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2841. Оп. 1. Спр. 316. За 1928 р. Арк. 86–88; Державний архів Російської Федерації. Ф. 7933. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 54–58; Російський державний архів економіки. Ф. 3983. Оп. 2. Спр. 253. Арк. 29–30.

ристати колгоспи як «дах» для ведення капіталістичного господарювання. Так, у 1928 р. серед селян-колективістів заможні складали 7,6 %, але реально їх було більше. Батрацтво ж згідно з постулатами комуністичної доктрини мало стати міцним підмурком колгоспного руху. Але у 1923–1926 рр. їх неохоче приймали до колективних господарств через низький соціальний авторитет та економічну неспроможність зміцнити матеріальну базу господарства. З 1926 р. для залучення наймитів у колгоспи було вжито спеціальних заходів – повна або часткова оплата вступних внесків до колективних господарств, тиск щодо прийому колгоспних наймитів (так, був і такий парадокс – наймити в колгоспах), відправлення кооперативами і профспілками наймитів на курси трактористів, що полегшувало їх прийом до колгоспів тощо. У 1927–1929 рр. комуністична партія прийняла низку спеціальних рішень (постанови з'їздів ВКП(б) і КП(б)У, рішення ЦК) щодо посиленого залучення батрацтва до колгоспів за допомогою партійних, радянських, комсомольських, профспілкових та інших структур¹⁹. Скажімо, профспілки Миколаївської округи звітували у 1929 р., що у колгоспи залучено 16,3 % безземельних і 64,2 % наймитів із землею.

Усі ці заходи мали певні наслідки, але кардинальних зрушень не відбулось. Так, за 1923–1929 рр. питома вага батрацтва серед селян-колгоспників зростає з 3,8 % до 9,3 %, у т. ч. за 1923–1927 рр. лише до 8,0 %. Природно, що найбільше батраків було в комунах та артілях, а в ТСОзах вони навіть у 1929 р. складали лише 2,1 %. Це зрозуміло з огляду на те, що комуни створювались з поміщицьких економік, де вони працювали. Але нерідко і в комунах, як свідчать спогади комунарів комуни ім. Комінтерна з с. Чорнянка на Херсонщині, до наймитів ставилися з певною пересторогою²⁰. Інакше кажучи, батрацтво не могло і не змогло стати піонером колгоспного руху у 1920-і роки.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що факт існування батрацтва як соціальної верстви селянства у 1920-і роки був зумовлений соціально-економічною ситуацією на селі. Попри зусилля радянської влади забезпечити підтримку пролетарським і напівпролетарським елементам села (політичну, економічну, адміністративну тощо) батрацтво не зникло. Під тиском влади воно втрачало соціальні риси капіталістичних сільськогосподарських робітників і набувало рис маргінального, люмпенсько-побутового феномену. Не змогли більшовики перетворити наймитів і в авангард соціалістичної реконструкції села. Батрацтво як соціальний феномен зникло лише внаслідок масової колективізації, успішно передавши колгоспникам чимало рис своєї люмпенської психології.

¹⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 524; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 8-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 1. – С. 524; Постановление ЦК ВКП(б) от 4.03.1929 г. «О работе среди сельскохозяйственных и лесных рабочих и итогах Всесоюзного съезда сельхозлесрабочих» // Известия ЦК ВКП(б). – 1929. – № 10. – С. 11–13.

²⁰ Спогади ветеранів комуни ім. Комінтерна с. Чорнянка Каховського району Херсонської області // Архів автора.

References

- Vodotyka, S. G. (1983). Klassovaja struktura krest'janstva Ukrainskoj SSR v 20-e gody. Social'no-jekonomicheskaja charakteristika. (*Candidate's thesis*). Kiyev. [in Russian].
- Vodotyka, S. G. (1983). Social'naja struktura batrachestva Ukrainskoj SSR v dokolhoznoj derevne. *Voprosy istorii SSSR*, (28), 48–55. [in Russian].
- Vodotyka, S. G. (1986). Uchastie batrachestva v kolhoznom stroitel'stve v Ukraine v 20-e gody. *Voprosy istorii SSSR*, (31), 41–48. [in Russian].
- Derzhavnyj arxiv Rosijs'koy Federacii – State Archive of the Russian Federation*, f. 7933, op. 1, spr. 34, ark. 54–58.
- Kommunisticheskaja partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijah i reshenijah syezdov, konferencij i plenumov CK (1970). Moskva: Politizdat, 1. [in Russian].
- Kommunisticheskaja partija Ukrainy v rezoljucijah i reshenijah syezdov, konferencij i plenumov CK: V 2-h t. (1976). Kiyev: Politizdat Ukrainy, 1. [in Russian].
- Kulchytskyi, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Lazurenko, V. M. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichni aspekt. (*Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
- Lazurenko, V. M., & Lazurenko, Yu. M. (2013). Osobly`vosti rozvytku selyans`kyx gospodarstv Ukrayiny` doby` nepu v istoriografichny`x doslidzhennyayi ostann`oyi chverti XX stolittya. *Istorychna pamiat` – Historical memory*. 29, 81–88. [in Ukrainian].
- Lyax, S. R. (1990). Najmana praca v sil` s` komu gospodarstvi Ukrayiny` v umovax nepu. Kyiv: Vy`ssha shkola. [in Ukrainian].
- Ljah, S. R. (1991). Sel'skohozjajstvennye rabochie Ukrainskoj SSR v 20-e gody. (*Candidate's thesis*). Kiyev. [in Russian].
- Kulchytskyi, S. (Ed.). (1987). Ocherki razvitija social'no-klassovoj struktury USSR. 1917–1937. Kiyev: Nauk. Dumka. [in Russian].
- Postanovlenie CK VKP(b) ot 4.03.1929 g. «O rabote sredi sel'skohozjajstvennyh i lesnyh rabochih i itogah Vsesojuznogo syezda sel'hozlesrabochih» (1929). *Izvestija CK VKP(b)*, 10. 11–13. [in Russian].
- Rossiyskij gosudarstvennyj arkhiv ekonomiki – Russian State Archive of the Economy*, f. 1562, op. 73. spr. 88. ark. 2; spr. 96. ark. 78; spr. 113. ark. 1; spr. 119. ark. 28–45; f. 3983, op. 2, spr. 253, ark. 29–30.
- Sel'skoe hozjajstvo SSSR v cifrah. 1925–1928 gg. (1929). Moskva: CSU SSSR. [in Russian].
- Socialisticheskoe pereustrojstvo sel'skogo hozjajstva SSSR mezhdru XV i XVI sjezdami VKP(b). (1937). – M.–L.: Gossocjekonomizdat. [in Russian].
- Spogady` veteraniv komuny` im. Kominterna s. Chornyanka Kaxovs`kogo rajonu Xersons`koyi oblasti. [in Russian].
- Staty`sty`ka Ukrayiny`. 1925–1929. 59, 52–79; 69, 16–32; 94, 16–17, 20; 130, 48–49; 160, 26–27, 30–31.
- Trud v SSSR. Spravochnik. 1926–1930 (1930). Moskva: Planhozgiz. [in Russian].
- Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vлады ta upravlinnya Ukrayiny – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. f. 2841, op. 1, spr. 316, ark. 86–88.